

ANDRZEJ JAKUBOWSKI

PRZEMIANY NARODOWOŚCIOWE W ABCHAZJI OD II POŁOWY XIX DO POCZĄTKU XXI WIEKU

ETHNIC CHANGES IN ABKHAZIA
(2ND HALF OF THE 19TH CENTURY
– BEGINNING OF THE 21ST CENTURY)

Abstract

Main aim of the paper is to analyse ethnic changes that took place in Abkhazia from the 60s of the 19th century to the present. The paper discusses the changes in ethnic structure of Abkhazia caused by the forced exodus of the Abkhazians to the Ottoman Empire (*muhajirstvo*), the process of multinational settlement in Abkhazia from the late 19th century to the 1990s, the Georgian-Abkhazian war of 1992-1993 and the national policy of *de facto* Abkhazia led in the post-war period in the terms of the absence of international recognition.

Key words: Abkhazia; Abkhazians; Georgians; ethnic structure; ethnic changes

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza przemian narodowościowych, jakie zaszły w Abchazji począwszy od lat 60. XIX wieku do chwili obecnej. W pracy omówiono zmiany w strukturze etnicznej w Abchazji warunkowane przymusowym eksodusem Abchazów do Imperium Osmańskiego (muchadżyrstwo), procesem wielonarodowościowego osadnictwa na terenie Abchazji od końca XIX wieku do lat 90. XX wieku, wojną gruzińsko-abchaską z lat 1992-1993 oraz polityką narodowościową *de facto* Abchazji prowadzoną w okresie powojennym w warunkach braku uznania międzynarodowego.

Słowa kluczowe: Abchazja; Abchazowie; Gruzini; struktura etniczna; przemiany narodowościowe

ANDRZEJ JAKUBOWSKI
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
E-mail: andrzej.jakubowski@umcs.pl

CITATION: Jakubowski, A. (2018).
Przemiany narodowościowe w Abchazji
od II połowy XIX do początku XXI wieku.
Sprawy Narodowościowe. Seria nowa, 2018(50).
<https://doi.org/10.11649/sn.1530>

This work was supported
by the author's own resources.
No competing interests have been declared.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2018.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences

Abchazja zajmuje niewielki obszar położony na północno-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego, na którym od wieków ścierały się wpływy różnych cywilizacji i kultur. Będąc typowym terytorium pogranicznym, charakteryzującym się dogodnym pod względem gospodarczym i strategicznym pod względem geopolitycznym położeniem, Abchazja stała się areną złożonych procesów osadniczych. Były one wynikiem zarówno naturalnych procesów osiedleńczych, jak również skutkiem planowej polityki, służącej podporządkowaniu Abchazji poprzez wpływanie na jej strukturę narodowościową. O szczególnym charakterze procesów etniczno-demograficznych w Abchazji świadczy fakt, iż w ciągu półtora wieka jej obszar został dwukrotnie dotknięty klęską demograficzną, skutkującą diametralnymi przeobrażeniami w zakresie struktury narodowościowej, w tym ubytkiem przeważającej części dominującej grupy narodowościowej – Abchazów w latach 60. i 70. XIX wieku oraz Gruzinów w latach 90. XX wieku. Celem niniejszego artykułu jest analiza przemian w sferze demografii etnicznej, jakie zaszły w Abchazji poczynawszy od lat 60. XIX wieku do chwili obecnej. Analiza obejmuje przymusowy eksodus Abchazów do Imperium Osmańskiego (*muchadżyrstwo*), proces wielonarodowościowego osadnictwa na terenie Abchazji od końca XIX w. do lat 90. XX wieku, czystki etniczne, jakie miały miejsce w czasie wojny gruzińsko-abchaskiej w latach 1992-1993 oraz będące jej wynikiem uchodźstwo większości ludności gruzińskiej z tego obszaru. W artykule ukazano również kierunki i skalę przemian narodowościowych w Abchazji w okresie powojennym, prowadzących do stopniowego odzyskania dominacji przez zbiorowość abchaską.

ETNOGENEZA ABCHAZÓW I PIERWOTNY SUBSTRAT ETNICZNY ABCHAZJI

Abchazowie należą do abchasko-adygejskiej grupy narodowości kaukaskich, nazywanej również grupą zachodniokaukaską i pozostają blisko spokrewnieni z Adygejczykami, Czerkiesami oraz Kabardyjczykami (Chirikba, 1995). Analizując szereg prac historyków gruzińskich i abchaskich, możemy wyróżnić trzy główne koncepcje etnogenezy Abchazów:

1. Pierwsza uznaje Abchazów za rdzenną ludność Abchazji. Według tej teorii ludy posługujące się językiem protoabchaskim przez stulecia tworzyły mniej lub bardziej zorganizowane związki plemienne na terenach położonych wzdłuż wschodniego wybrzeża Morza Czarnego. W wyniku wielowiekowego procesu etnicznej konsolidacji ludy te zbliżały się do siebie pod względem językowym i kulturowym, co zaowocowało ukształtowaniem się współczesnego narodu abchaskiego (Achugba, 2010; Anchabadze, 1964; Inal-İpa, 1965, 1976).

2. Druga koncepcja mówi o „gruzińskiej orientacji” starożytnych i średniowiecznych mieszkańców Abchazji, którzy aktywnie uczestniczyli w tworzeniu gruzińskiej kultury feudalnej oraz w gruzińskim procesie państwowotwórczym. Jednakże, w okresie późnego średniowiecza, na teren Abchazji przesiedliły się plemiona północnokaukaskie i w rezultacie ich koegzystencji i zbliżenia z ludnością miejscową (Megrelami) uformował się współczesny naród abchaski (Lordkipanidze, 1990; Mushelishvili, 1990).

3. Według trzeciej koncepcji etnogenezy starożytnymi mieszkańcami Abchazji byli kartwelscy (protogruzińscy) Abchazowie. Współcześni Abchazowie (*Apsua*) zasiedlili terytorium Abchazji dopiero w XVII, bądź nawet XVIII wieku, przesiedlając się z Kaukazu Północ-

nego, wypierając z Abchazji autochtoniczną ludność kartwelską, jednocześnie przejmując jej nazwę (Anchabadze, 1964; Inal-ipa, 1965; Hewitt, 1993).

Obecnie niemal powszechnie odrzuca się tezy mówiące o nieendogenicznym pochodzeniu Abchazów. Źródła pisane z I-II wieku n.e. na północno-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego lokalizują plemiona *Apsylów*, *Abasgów* oraz *Sanigów*, utożsamiane z protoplastami ludności abchaskiej (Anchabadze, 1964; Inal-ipa, 1965). Za pierwotny obszar siedlisk proto-Abchazów możemy prawdopodobnie uznać rejon ograniczony rzekami Psou na północy i Kodori na południu, gdzie zapewne zaczynały się domeny Lazów (przodków Megrelów), przy czym megrelo-abchaska granica etniczna w kolejnych wiekach przesuwiała się bądź to na południe, bądź na północ, opierając się na rzekach Kodori, Kelasuri, Galidzga oraz Enguri (Argun, 2011; Kvarchiia, 2011). Znajdujące się w Abchazji znaleziska archeologiczne, pamiątki architektury oraz sztuki świadczą, że począwszy od wczesnego średniowiecza znajdowała się ona w obszarze gruzińskich wpływów politycznych i kulturalnych. Osobnym i szczególnie dyskusyjnym zagadnieniem pozostaje natomiast kwestia, czy zamieszkiwała ją ludność kartwelska (Megrelowie).

Bazując na źródłach etnograficznych i relacjach podróżników (Golovin, 1854; Inal-ipa, 1965; Moser, 1856), można stwierdzić, że prawdopodobnie w połowie XIX wieku skład etniczny Abchazji był dość homogeniczny i obejmował przede wszystkim Abchazów. Jedynie ludność niektórych miejscowości nadmorskich była bardziej zróżnicowana pod względem narodowościowym (Müller, 1998). Na południe od linii wyznaczonej przez bieg rzek Galidzga aż do rzeki Enguri znajdował się obszar określany wówczas jako Samurzakano. Odrębność historii politycznej Samurzakania oraz wieloletnie przenikanie się kultury megrelskiej i abchaskiej wpłynęły na rozwój zachodzących tu procesów etnograficznych i etnojęzykowych, skutkujących ukształtowaniem się odrębnej tożsamości Samurzakaków, wyróżnianych zarówno w odniesieniu do Abchazów, jak i Megrelów (Solov'eva, 2010). W XIX wieku obszar ten był zamieszkiwany przez dwujęzyczną ludność prawosławną, posługującą się językiem megrelskim i abchaskim, przy czym trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, czy była to zmegrelizowana ludność abchaska, czy też ludność megrelska, poddana odwrotnemu procesowi (Müller, 1998; Solov'eva, 2009).

Pomijając szereg pamiętników i wspomnień podróżniczych, w których niejednokrotnie pojawiały się niepotwierdzone i znacznie przesadzone informacje na temat liczebności mieszkańców Abchazji (np. Chelebi, 1983), za pierwsze w miarę wiarygodne źródło informacji w tym zakresie należy uznać wydaną w 1835 roku publikację O. Jewieckiego *Statystyczne opisanie kraju Zakaukaskiego*. Na jej podstawie liczbę ludności Księstwa Abchaskiego w I połowie XIX wieku możemy określić na ok. 52,3 tys. osób. Jej skład narodowościowy obejmował wówczas przede wszystkim Abchazów – ok. 50 tys. osób, a także „niewielką liczbę Ormian i Żydów”, przy czym do mieszkańców Abchazji autor nie zaliczał Samurzakaków, znajdujących się wówczas pod władzą księcia Megrelii (Evet skiĭ, 1835, s. 172).

MUCHADŹYRSTWO

W 1864 roku Księstwo Abchaskie zostało pozbawione autonomii, którą cieszyło się od 1810 roku, to jest od momentu przyłączenia do Imperium Rosyjskiego, oraz zostało włączone w jego system administracyjno-wojskowy jako Suchumski Okręg Wojenny. Jed-

nocześniej władze carskie rozpoczęły proces masowych wysiedleń ludności abchaskiej do Turcji i na Bliski Wschód, którego celem miało być wyparcie islamu oraz zasiedlenie opustoszałych terenów ludnością słowiańską lub innymi, łatwiejszymi do kontroli ludami (Janicki, 2009; Shenfield, 1999; Vardaniia, 2007). Wydarzenia tego okresu, obejmujące również wysiedlenia blisko spokrewnionych z Abchazami Czerkiesów i Ubychów, określane są mianem *muchadźyrstwa* (Dzidzariia, 1982; Janicki, 2009).

Najstarsze dane dotyczące liczby ludności Abchazji wraz z Samurzakano pochodzą z 1867 roku. Liczba mieszkańców Suchumskiego Okręgu Wojskowego wynosiła wówczas 63,9 tys. osób, z czego ok. 42 tys. stanowili Abchazowie, natomiast ok. 22 tys. – Samurzakanie (Totadze, 1999, s. 124; Voronov, 1869, s. 39). Zestawienie danych z 1867 roku z przywołanym przez G. Leżava (Lezhava, 1989, s. 8) szacunkiem ludności z 1858 roku pozwala na ocenę skutków pierwszej fali *muchadźyrstwa*. O ile liczba ludności Abchazji w 1858 roku wynosiła według danych szacunkowych ok. 90 tys. osób (w tym ok. 21 tys. mieszkańców przystawstwa samurzakańskiego¹), w ciągu zaledwie trzech pierwszych lat wysiedleń uległa ona zmniejszeniu o co najmniej 26 tys. osób. Zdaniem Z.W. Anczabadze (Anczabadze, 1976) liczba ta była wyższa, a w omawianym okresie do opuszczenia Abchazji zmuszonych zostało nawet 30 tys. osób, tj. ponad 40% ludności narodowości abchaskiej.

Do drugiej masowej fali wysiedleń ludności abchaskiej doszło w latach 1877-1878 w trakcie wojny rosyjsko-tureckiej. Przy określeniu liczby osób objętych deportacją w tym okresie posłużyć się możemy jedynie danymi szacunkowymi, większość badaczy zakłada jednak, iż deportacje dotknęły nie mniej niż połowę, a być może nawet 3/4 rdzennej ludności Abchazji (bez Samurzakano) (Kudriavtsev, 1925; Lakoba, 2004; Lezhava, 1989).

Bilans okresu *muchadźyrstwa* przyniósł bezprecedensową depopulację oraz zmianę składu narodowościowego Abchazji. Spośród 13 abchaskich grup etnograficznych zamieszkujących Abchazję do 1864 roku, pod koniec XIX wieku na jej terytorium pozostały jedynie trzy (Chirikba, 1995). Ziemie w środkowej części Abchazji zostały w znacznym stopniu wyludnione (Dzidzariia, 1960), zaś ludność abchaską pozbawiono prawa do zamieszkiwania i osiedlania się na obszarze w promieniu 30 wiorst od Suchumi oraz na całym terytorium pomiędzy rzekami Psyrcha i Kodori (Achugba, 2010), co spowodowało rozdzielenie Abchazów na dwa odrębne i oddalone od siebie skupiska (Lakoba, 1990). Zmianie uległy również stosunki religijne. Z obszaru, na którym w połowie XIX wieku dominował islam, stała się ona regionem w większości prawosławnym, do emigracji z Abchazji zmuszano bowiem niemal wyłącznie ludność muzułmańską (Janicki, 2009; Lakoba, 1992, 1998).

PRZEMIANY NARODOWOŚCIOWE W ABCHAZJI W LATACH 1886-1991

To właśnie na okres *muchadźyrstwa* przypada początek akcji osiedleńczej w Abchazji. Jej pierwszy etap przebiegał w dużej mierze chaotycznie. Władze carskie starały się przesiedlić na teren Abchazji ludność słowiańską (głównie Rosjan i Ukraińców), jednakże trudności w znalezieniu osób chętnych do przesiedlenia się na opuszczone przez Abchazów ziemie oraz niedogodności związane z warunkami przyrodniczymi i klimatycznymi, niską efektywnością stosowanych metod upraw oraz wysoką śmiertelnością (Achugba, 2010)

• • • • •

¹ Jednostka administracyjna w Imperium Rosyjskim.

sprawiły, że władze rosyjskie zaczęły się skłaniać ku osadnikom z Imperium Osmańskiego (przede wszystkim Ormianom i Grekom) oraz z pozostałych obszarów guberni kutańskiej (Lezhava, 1989). Tym samym począwszy od lat 70. XIX wieku z przyległych do Abchazji ziem zachodniej Gruzji masowo napływać zaczęła również ludność kartwelska, w tym przede wszystkim Megrelowie. W wyniku zainicjowanej przez władze rosyjskie kolonizacji, do końca XIX wieku na terytorium Abchazji powstał szereg nowych wsi – gruzińskich, rosyjskich, ormiańskich, greckich, niemieckich oraz estońskich, diametralnie zmieniających monoetniczny dotychczas obraz Abchazji.

Poparcie dla megrelskiej ekspansji w Abchazji, wyrażane przez niektórych przedstawicieli gruzińskiej inteligencji, jest niekiedy traktowane przez autorów abchaskich jako dowód celowej i planowanej gruzińskiej akcji kolonizacyjnej (Lakoba, 1993). Ruchy migracyjne Megrelów w pierwszym okresie miały jednak w dużej mierze charakter naturalny i spontaniczny, i wynikały raczej z przeludnienia Megrelii niż celowej polityki kolonizacyjnej. Nie istniały wówczas władze Gruzji, które mogłyby taką akcją sterować. Błędne jest również twierdzenie, jakoby władze rosyjskie miały otwarcie wspierać megrelską kolonizację Abchazji. Jak zauważa K. Janicki (2009), dowodzi tego chociażby fakt, iż ludności rosyjskiej wydzielano kilkukrotnie większe przydziały ziemi niż Megrelom.

Pierwszym rzetelnym i w miarę dokładnym źródłem informacji na temat struktury narodowościowej Abchazji jest *Spis rodzin* z 1886 roku. Wyniki *Spisu* ukazują wzrost liczby ludności narodowości abchaskiej, będący wynikiem stopniowych powrotów muchadżyrów, początkowo nielegalnych, z czasem tolerowanych przez władze rosyjskie, które stały się coraz powszechniejszym zjawiskiem w latach 80. XIX wieku. W latach 1878-1881 na północno-zachodnie wybrzeże Morza Czarnego powróciło łącznie 13,3 tys. Abchazów (Dzidzariia, 1982, s. 396), jednakże proces migracji powrotnych nie był w stanie zrównoważyć postępującego wzrostu liczby ludności nieautochtonicznej.

Wyniki *Spisu rodzin* z 1886 roku są istotne również z punktu widzenia współczesnej debaty gruzińsko-abchaskiej. Stanowią one punkt wyjścia dla dalszych analiz zmian struktury etnicznej Abchazji, będących jednym z podstawowych argumentów w sporze o „prawo do ziemi” ujmowane w kategorii autochtoniczności bądź też nieautochtoniczności zamieszkującej ją ludności. Różnice w interpretacji spisu wynikają z odmiennej kwalifikacji etnicznej mieszkańców Samurzakania, których każda ze stron zwykła wliczać w skład własnej grupy narodowościowej. Autorzy abchascy dowodzą, iż w 1886 roku Abchazja zamieszkiwana była przez 59 tys. Abchazów oraz 4 tys. Gruzinów, w tym 3,5 tys. Megrelów (Achugba, 2010, s. 252; Shamba & Neproshin, 2004, ss. 16–17), a tym samym jeszcze pod koniec XIX wieku stanowiła ona przede wszystkim domenę abchaską. Z kolei zdaniem badaczy gruzińskich, bazujących na tych samych danych liczbowych, terytorium Abchazji w 1886 roku zamieszkiwane było przez 34,8 tys. Gruzinów oraz 28,3 tys. Abchazów (Totadze, 1994, s. 13), którzy już wówczas stanowili mniejszość. Biorąc pod uwagę podwójną tożsamość narodową Samurzakanów oraz nieokreślone pochodzenie etniczne, takie arbitralne przyporządkowywanie ich do tej czy innej grupy narodowościowej, nie wydaje się jednak podejściem prawidłowym.

Na podstawie danych pochodzących z pierwszego spisu ludności Imperium Rosyjskiego z 1897 roku (Tabela 1) możliwe jest prześledzenie dalszych zmian struktury narodowościowej Abchazji, do jakich doszło w kolejnym dziesięcioleciu. Przy analizie jego wyników należy jednak mieć na uwadze, iż metodologia spisu nie obejmowała pytania o narodowość, lecz o język, wyznanie oraz miejsce urodzenia. Porównanie danych spisowych z 1897 roku z danymi pochodzącymi z 1886 roku ukazuje znaczny przyrost ogólnej

liczby mieszkańców Abchazji, której dynamika w ciągu zaledwie kilkunastu lat wyniosła 54,4%. Oczywiście istotny wpływ na taką sytuację miały migracje powrotne Abchazów, niemniej jednak była ona głównie wynikiem zakrojonej na szeroką skalę akcji osadniczej, realizowanej konsekwentnie przez władze Imperium Rosyjskiego.

W 1897 roku osadnicy stanowili już 29,1% ludności zamieszkującej terytorium Abchazji (30,9 tys. osób). Wśród nich najliczniejszą grupę stanowiła ludność pochodząca z zachodniej Gruzji (guberni kutaiskiej) – 16,5 tys. osób, osadnicy z innych państw (przede wszystkim Ormianie oraz Grecy z Imperium Osmańskiego) liczyli 8,0 tys., natomiast osoby pochodzące z innych guberni Imperium Rosyjskiego – 6,4 tys. osób. Najliczniejszą grupę osadników pochodzących z pozostałych guberni Imperium Rosyjskiego stanowili Rosjanie, których liczba w latach 1886-1897 wzrosła prawie pięciokrotnie (Lezhava, 1989). Właśnie te trzy grupy narodowościowe (Ormianie, Grecy i Rosjanie), obok Kartwelów (Megrelów, Gruzinów i innych), stanowiły podstawowy element napływowy, którego stały, znaczny wzrost liczebny obserwowany był aż do wybuchu wojny gruzińsko-abchaskiej w 1992 roku. W wyniku tych przeobrażeń pod koniec XIX wieku zarysował się wyraźny podział geograficzny Abchazów na dwa oddzielne skupiska, rozdzielone napływową ludnością gruzińską, rosyjską, ormiańską i grecką. Stale postępowało również zagospodarowywanie przez imigrantów opustoszałych w dobie *muchadżyrstwa* ziem północno-zachodniej Abchazji położonych pomiędzy rzekami Bzyb i Psou.

Okres pomiędzy jedynym zrealizowanym spisem ludności Imperium Rosyjskiego oraz pierwszym spisem powszechnym przeprowadzonym w Związku Radzieckim w 1926 roku charakteryzował się burzliwymi przemianami politycznymi, obejmującymi wybuch rewolucji październikowej i upadek cesarstwa Romanowów, kilkuletni okres politycznej zależności od Gruzjińskiej Republiki Demokratycznej oraz powstanie komunistycznej Abchaskiej SRR w ramach Związku Radzieckiego. Pomimo tego proces zmian narodowościowych w Abchazji nie tylko nie został zahamowany, lecz nabrał szczególnej intensyfikacji. W ciągu 29 lat dzielących oba spisy liczba ludności Abchazji wzrosła niemal dwukrotnie (ze 106,2 tys. do 201,0 tys. osób), przy jednoczesnym spadku liczby ludności abchaskiej, która stała się grupą mniejszościową. Co prawda w analizowanym okresie największy wzrost liczebny dotyczył Gruzinów (o 42,1 tys., tj. o 160,8% w porównaniu do 1897 r.), to w wartościach względnych największym przyrostem charakteryzowała się liczba Rosjan (o 264,7%), porównywalny był natomiast wzrost liczby Greków (o 150%) oraz Ormian (o 137,2%). Wbrew sugestiom współczesnych historyków abchaskich (Achugba, 2010), terytorium Abchazji stało się areną procesów kolonizacyjnych o charakterze wielonarodowościowym, w którym ludność gruzińska odgrywała co prawda najistotniejszą, lecz nie wyjątkową rolę.

Równoległe do procesów kolonizacyjnych następowały istotne zmiany w zakresie tożsamości oraz identyfikacji narodowościowej mieszkańców dawnego Samurzakania. Spośród niespełna 13,0 tys. Abchazów zamieszkujących w 1926 roku w powiecie Gali, jedynie 5,3 tys. osób wskazało język abchaski jako ojczysty. Większość – 7,7 tys. Abchazów – jako język ojczysty określiło megrelski (Lezhava, 1989), na co wpływ miały liczne przypadki mieszanych, megrelsko-abchaskich małżeństw (Achugba, 2010). Z kolei sama ludność megrelska poddana została presji ze strony władz na rzecz tożsamości gruzińskiej. Oba te procesy, tj. językowa megrelizacja części Abchazów oraz tożsamościowa gruzinizacja części Megrelów, przebiegały równocześnie (Müller, 1998).

Zmiany w strukturze etniczno-demograficznej Abchazji przybrały szczególnie intensywny charakter w latach 1937-1953. Dokonywały się na kanwie odejścia od polityki *korieni-*

zacji na rzecz internacjonalizacji w sferze narodowościowej oraz powszechnej industrializacji i kolektywizacji w sferze gospodarczej (Lezhava, 1989). Dotyczyły przede wszystkim zorganizowanych form przesiedleń rolników z zachodniej Gruzji na terytorium Abchazji, realizowanych i koordynowanych przez wyspecjalizowaną organizację – *Abchazpierrezelenstroj* – powołaną w tym celu przy Narodowym Komisariacie Rolnictwa Abchazji (Bgazhba & Lakoba, 2007).

Obok zakrojonych na szeroką skalę przesiedleń o charakterze imigracyjnym miały miejsce również procesy odwrotne. Masowe wysiedlenia do Azji Środkowej i na Syberię objęły przedstawicieli mniejszości niemieckiej, tureckiej i częściowo ormiańskiej, w szczególności dotyczyły jednak ludności greckiej. Pod koniec lat 40. XX wieku padła ona ofiarą wysiedleń do Kazachskiej SSR, które objęły ponad 30 tys. osób. Do opuszczonych przez Greków gospodarstw wprowadzili się kolchoźnicy przesiedleni z Gruzińskiej SRR. Na podstawie postanowienia z końca października 1954 r. obywatele ZSRR narodowości greckiej uzyskali co prawda prawo powrotu na ziemię ojczyste. Sytuacja ta stała się jednak przyczyną licznych napięć w społeczeństwie abchaskim (Achugba, 2010; Goniadis-Keshanidis, 2017; Lezhava, 1989).

W kolejnych latach następował dalszy, choć już nie tak dynamiczny przyrost ludności Abchaskiej ASRR. Nieznacznym zmianom ulegała również struktura narodowościowa Abchazji, w której odnotowano wzrost udziału Gruzinów i Abchazów oraz spadek udziału Rosjan i Ormian. Analizując zmiany struktury etnicznej Abchazji w latach 1897-1989 (Tabele 1 i 2), to jest dokonane na przestrzeni niemal całego minionego stulecia, należy zwrócić uwagę na imponujący, ponadpięciokrotny wzrost ogólnej liczby jej mieszkańców. Nie był on jednak równomierny w odniesieniu do poszczególnych grup narodowościowych. Liczba Abchazów w tym okresie wzrosła w wartościach bezwzględnych o 34,6 tys. osób (158,9%), niemniej jednak ich udział w strukturze narodowościowej zmniejszył się z 55,3% w 1897 roku do zaledwie 17,8% w 1989 roku. W tym czasie liczba Gruzinów w Abchazji wzrosła ponaddziewięciokrotnie (o 927,1%) z zaledwie 25,9 tys. do 239,9 tys. osób. Największym, prawie piętnastokrotnym przyrostem rzeczywistym charakteryzowała się społeczność rosyjska (wzrost liczby ludności z 5,1 tys. w 1897 roku do 74,9 tys. w 1989 roku) oraz ormiańska, której liczba wzrosła niemal dwunastokrotnie (z 6,6 tys. do 76,5 tys. osób w roku 1989). Systematyczny napływ ludności nieautochtonicznej do Abchazji obserwowany był w całym okresie istnienia ZSRR, przy epizodycznym wzmożeniu natężenia w latach 1939-1959, w których nastąpił związany z realizacją planowej polityki przesiedleńczej skokowy wzrost liczby Gruzinów z 91,7 tys. do 158,2 tys. osób. W pozostałym okresie skala i natężenie procesów migracyjnych w Abchazji miały dynamiczny, choć raczej stały i niepodlegający większym wahaniom charakter. Analizując wartość przedstawionego w Tabeli 2 współczynnika entropii² wyliczonego dla wyników poszczególnych spisów powszechnych można stwierdzić, że poziom heterogeniczności ludności Abchazji wzrastał do 1939 r., natomiast w kolejnych latach ulegał zmniejszeniu na skutek rosnącej dominacji ludności narodowości gruzińskiej (do wojny gruzińsko-abchaskiej) oraz abchaskiej (po jej zakończeniu). Przestrzenne zróżnicowanie struktury narodowościowej Abchaskiej ASRR w 1886 i 1989 r. prezentuje Rycina na s. 11.

Analizując przedstawione powyżej zmiany w kontekście przemian politycznych i społeczno-gospodarczych w ZSRR, Gruzińskiej SRR oraz samej Abchaskiej ASRR, można

•••••

² Wartość współczynnika entropii odzwierciedlającego poziom homogeniczności/heterogeniczności struktury narodowościowej została obliczona według formuły: $WE = \sum_{i=1}^n n_i \cdot \log \frac{1}{n_i}$, gdzie n oznacza udział określonej grupy narodowościowej w strukturze narodowościowej obszaru (por. Hansmann & Quigley, 1982).

stwierdzić, iż w dużej mierze były one wynikiem szybkiego rozwoju gospodarczego Abchazji, obejmującego rozwój rolnictwa, w tym przede wszystkim uprawy tytoniu, cytrusów i herbaty oraz rozwój przemysłu. Wymagało to zapewnienia odpowiednich zasobów pracy, niedostępnych na terenie Abchaskiej ASRR. Po drugie, niewątpliwie istotną rolę odegrał w nich czynnik polityczny dotyczący próby pełnego powiązania Abchazji z Gruzją SRR w ramach jednego organizmu państwowego, w czym dużą rolę odgrywało sterowanie ruchem migracyjnym. Działania takie były charakterystyczne dla okresu stalinizmu i rządów Ł. Berii, choć przyznać należy, iż nie zaprzestano ich również w okresie późniejszym. Istotny wpływ na skalę procesów migracyjnych miała wreszcie atrakcyjność geograficzno-przyrodnicza Abchazji, republiki charakteryzującej się wyjątkowymi walorami krajobrazowymi i klimatycznymi. Czynnik ten miał szczególne znaczenie w przypadku ludności rosyjskiej, która na miejsce osiedlenia wybierała popularne kurorty położone w północno-zachodniej części abchaskiego wybrzeża Morza Czarnego.

Tabela 1. Ludność Abchazji według narodowości w latach 1886-2011 (w tys.)

Narodowość	1886	1897*	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2003**	2011
Ogółem	68,8	106,2	201,0	311,9	404,7	487,0	486,1	525,1	214,0	240,7
Abchazowie	28,3	58,7	55,9	56,2	61,2	77,3	83,1	93,3	94,6	122,2
Samurzakanie	30,6	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gruzini***	4,2	25,8	67,5	92,0	158,2	199,6	213,3	239,9	44,0	46,5
Ormianie	1,1	6,6	25,7	49,7	64,4	74,9	73,4	76,5	44,9	41,9
Rosjanie	1,1	5,1	12,6	60,2	86,7	92,9	79,7	74,9	23,4	22,1
Grecy	2,1	5,4	14,0	34,6	9,1	13,1	13,6	14,7	1,5	1,4
Ukraińcy	0,1	0,8	4,6	8,6	11,5	12,0	10,3	11,7	1,8	1,7
Estońscy	0,6	0,6	0,8	2,3	1,9	1,8	1,4	1,5	0,4	0,4
Inni	0,7	3,2	19,9	8,3	11,7	15,4	11,3	12,6	3,4	4,5

* dane nt. języka ojczystego;

** dane bez górskiej części Wąwozu Kodori;

*** wraz z Megrelami, Lazami, Swanami i Adżarami.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Abkhazii v tsifrakh 2011, 2012; Abkhazii v tsifrakh 2014, 2015; Chislennost' i sostav naseleniia SSSR. Po dannym Vsesoiuznoj perepisi naseleniia 1979 g., 1984; Itogi vsesoiuznoj perepisi naseleniia 1959 goda: Gruzinskaia SSR, 1963; Itogi vsesoiuznoj perepisi naseleniia 1970 goda, 1973; Itogi vsesoiuznoj perepisi naseleniia 1989 goda: Natsional'nyj sostav naseleniia SSSR, 1993; Lezhava, 1989; Svod statisticheskikh dannyyh o naselenii Zakavkazskogo kraia, 1893; Troinitskii, 1905; Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda, 1929; Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1939 goda: Osnovnye itogi, 1942.*

Tabela 2. Struktura narodowościowa ludności Abchazji w latach 1886-2011 (w %)

Narodowość	1886	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2003**	2011
Abchazowie	41,2	55,3	27,8	18,0	15,1	15,9	17,1	17,8	44,2	50,8
Samurzakanie	44,6	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gruzini*	6,1	24,4	33,6	29,5	39,1	41,0	43,9	45,7	20,6	19,3
Ormianie	1,6	6,2	12,8	15,9	15,9	15,4	15,1	14,6	21,0	17,4

Rosjanie	1,6	4,8	6,2	19,3	21,4	19,1	16,4	14,3	10,9	9,2
Grecy	3,1	5,1	7,0	11,1	2,2	2,7	2,8	2,8	0,7	0,6
Ukraińcy	0,2	0,8	2,3	2,7	2,8	2,5	2,1	2,2	0,8	0,7
Estończycy	0,9	0,6	0,4	0,7	0,5	0,4	0,3	0,3	0,2	0,1
Inni	1,0	3,0	9,9	2,7	2,9	3,2	2,3	2,4	1,6	1,9
Współczynnik entropii	0,510	0,526	0,631	0,719	0,645	0,640	0,627	0,620	0,583	0,546

* dane nt. języka ojczystego;

** dane bez górskiej części Wąwozu Kodori;

*** wraz z Megrelami, Lazami, Swanami i Adżarami.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Abkhazii v tsifrah 2011, 2012; Abkhazii v tsifrah 2014, 2015; Chislennost' i sostav naseleniia SSSR. Po dannym Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1979 g., 1984; Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1959 goda: Gruzinskaia SSR, 1963; Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1970 goda, 1973; Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1989 goda: Natsional'nyj sostav naseleniia SSSR, 1993; Lezhava, 1989; Svod statisticheskikh dannyykh o naselenii Zakavkazskogo kraia, 1893; Troinitskii, 1905; Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda, 1929; Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1939 goda: Osnovnye itogi, 1942.*

PRZEMIANY NARODOWOŚCIOWE W ABCHAZJI PO 1991 ROKU

W 1992 roku w Abchazji doszło do wybuchu wojny, która przyniosła znaczne straty ludnościowe wielonarodowościowemu społeczeństwu abchaskiemu. Łączna liczba ofiar konfliktu zbrojnego w Abchazji szacowana jest na ok. 10 tys. osób (United Nations, Economic and Social Council, 2006, s. 6; Wennmann, 2006, s. 15). Ponad połowę (ok. 6-7 tys. osób) stanowili stali mieszkańcy Abchazji. Znacznie większe straty na płaszczyźnie etniczno-demograficznej były jednak konsekwencją przymusowych wysiedleń oraz uchodźstwa. Sytuacja ta dotyczyła przedstawicieli wszystkich narodowości zamieszkujących Abchazję, choć w największym stopniu jej ofiarą padła ludność gruzińska. Zgodnie z danymi Biura Wysokiego Komisarza ONZ ds. Uchodźców (UNHCR) w Tbilisi, w wyniku gruzińsko-abchaskiego konfliktu zbrojnego ok. 200 tys. Gruzinów schroniło się na terytorium Gruzji oraz ok. 30 tys. – na terytorium Rosji. Do Rosji uciekło również do 50 tys. Rosjan i przedstawicieli innych mniejszości narodowych w Abchazji, natomiast ok. 30 tys. etnicznych Abchazów opuściło Gruzję, szukając schronienia na terytorium Rosji bądź też Abchazji (UNPO, 1998, ss. 172–173). W niektórych przypadkach przemieszczenia te miały charakter zorganizowanych akcji humanitarnych. W 1992 roku rząd Grecji przeprowadził ewakuację ludności greckiej z Abchazji (Dale, 1997). Rosja kilkakrotnie dokonała ewakuacji ludności rosyjskiej i abchaskiej. Podobne działania ze strony Izraela i Estonii pozwoliły z kolei na ewakuację znacznej liczby Żydów i Estończyków (*Georgia/Abkhazia: Violations of the laws of war*, 1995, ss. 31–32, 39).

Zgodnie z danymi zaprezentowanymi w Tabeli 3 liczba ludności Autonomicznej Republiki Abchazja w 1992 roku wynosiła 535,1 tys., zaś w 1997 roku jedynie 146,0 tys. osób. W wyniku wojny liczba ludności Abchazji zmniejszyła się o 388,1 tys. osób i wyniosła 27,3% stanu przedwojennego. Ubytek odnosił się do wszystkich grup narodowościowych, choć w największym stopniu dotknął społeczność gruzińską. W wyniku konfliktu zbrojnego liczba etnicznych Gruzinów zmniejszyła się z 244,8 tys. do 43,4 tys. (o 201,4 tys. osób, tj. 82,3%). W niewiele mniejszym stopniu zmiany te objęły społeczności ormiańską oraz rosyjską, któ-

Tabela 3. Ludność Abchazji według narodowości w 1992 i 1997 roku

Wyszczególnienie		1992		1997		Zmiana 1992-1997
		liczba (w tys.)	%	liczba (w tys.)	%	liczba (w tys.)
Narodowość	Abchazowie	94,8	17,7	54,0	37,0	-40,8
	Gruzini	244,9	45,8	43,4	29,8	-201,4
	Rosjanie	76,4	14,3	18,1	12,4	-58,3
	Ormianie	78,0	14,6	17,7	12,2	-60,3
	Inni	41,0	7,7	12,7	8,7	-28,3
	Ogółem	535,1	100,0	146,0	100,0	-389,1

Źródło: *O vyjavlennykh faktakh*, 1997, ss. 44–45.

rych liczba zmniejszyła się odpowiednio o 60,3 tys. osób (tj. 77,3%) oraz 58,3 tys. osób (76,3%), a także przedstawiciele pozostałych grup narodowościowych zamieszkujących terytorium Abchazji (spadek o 28,3 tys. osób, tj. o 69,0%). Pomimo tego, że zwyciężcą konfliktu zbrojnego okazała się strona abchaska, w wymiarze etniczno-demograficznym można ją również uznać za ofiarę. Na skutek wojny liczba Abchazów w ojczyźnie uległa bowiem redukcji o 40,8 tys. osób, tj. niemal o połowę. W wyniku wojny w Abchazji z lat 1992-1993 dotknęła ją druga w historii – po tzw. *muchadżyrstwie* – klęska demograficzna.

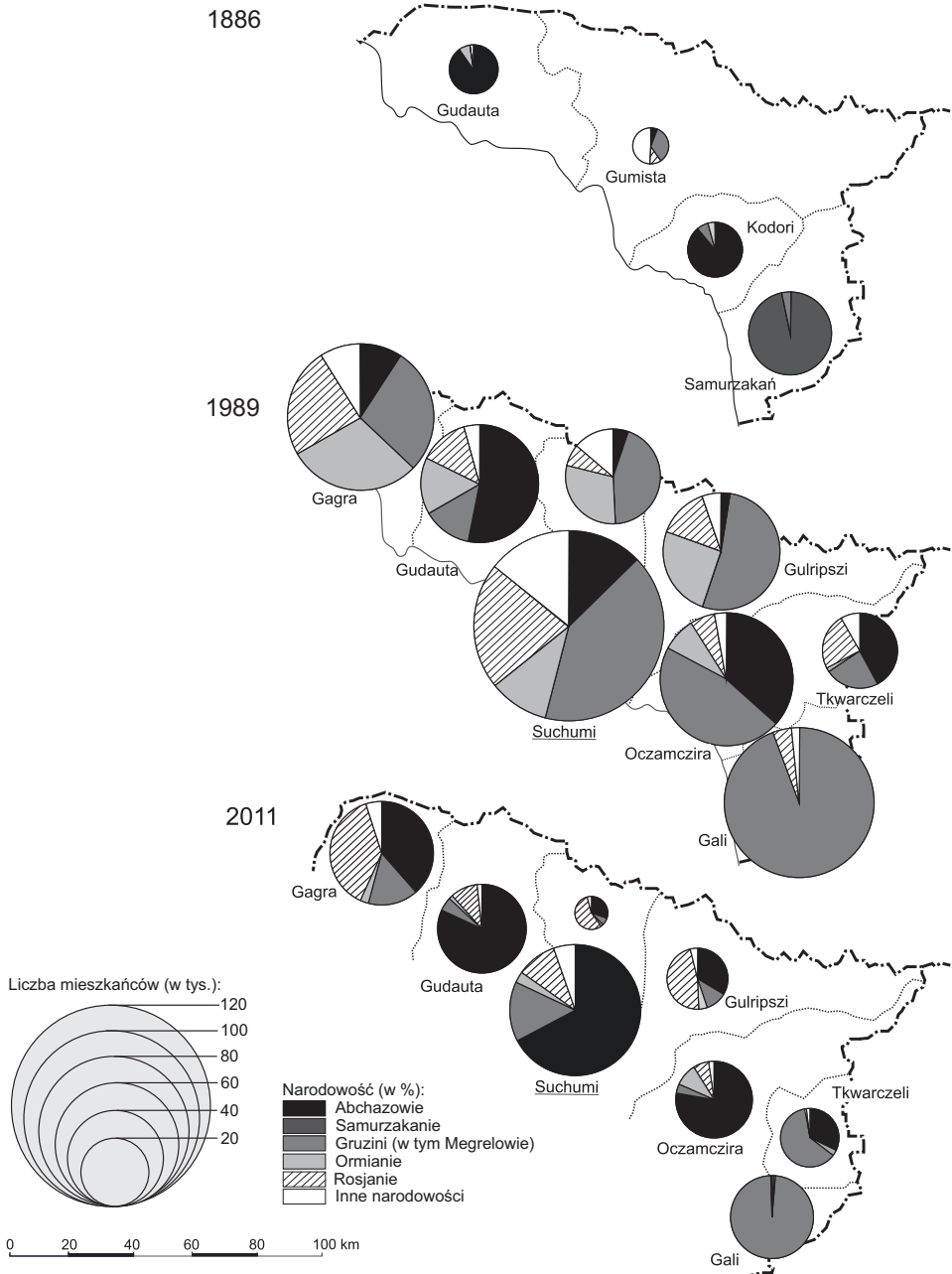
W 2003 roku na terytorium Abchazji przeprowadzono pierwszy po wojnie powszechny spis ludności. Zgodnie z jego wynikami³, liczba ludności kraju wyniosła 214,0 tys. osób, co oznacza, że przyrost rzeczywisty w latach 1997-2003 wyniósł *in plus* ok. 70 tys. osób. Nie zmienia to jednak faktu, że liczba ludności Abchazji w 2003 roku osiągnęła poziom zaledwie 40,8% stanu poprzedzającego wybuch gruzińsko-abchaskiego konfliktu zbrojnego. Ostatni spis powszechny ludności Abchazji odbył się w 2011 roku. Zgodnie z jego wynikami liczba mieszkańców częściowo uznawanej republiki wyniosła 240,7 tys. osób, co oznacza wzrost o 12,5% w stosunku do 2003 roku. Pomimo tego, liczba ludności Abchazji nie osiągnęła nawet połowy swojego przedwojennego stanu i wyniosła zaledwie 45,8% wartości z 1989 roku. W największym stopniu zdepopulowana została południowo-wschodnia oraz środkowa część Abchazji, a straty ludnościowe dotknęły przede wszystkim rejony Suchumi, Gulripszi, Oczamczira oraz Gali. Rejony te obecnie zamieszkiwane są przez ok. 1/3 przedwojennej ludności.

Przedstawione powyżej tendencje nie dotyczyły jednak w równej mierze przedstawicieli wszystkich narodowości. Liczba Abchazów wzrosła z 54,0 tys. osób w 1997 roku do 94,6 tys. w 2003 roku (co stanowiło powrót do stanu z okresu przedwojennego) oraz 122,2 tys. osób w 2011 roku. Obecnie stanowią oni ponad połowę (50,8%) ludności Abchazji. Liczba Ormian wzrosła z 17,7 tys. osób w 1997 roku do 41,9 tys. osób w 2011 roku i wynosi obecnie ok. połowy stanu z 1989 roku. W znacznie mniejszym stopniu powroty dotyczyły Rosjan, których liczba wyniosła 23,4 tys. osób w 2003 roku oraz 22,1 tys. osób w 2011 roku wobec 18,1 tys. osób w roku 1997. Natomiast liczba Gruzinów w zasadzie nie uległa zmianie w stosunku do 1997 roku i wyniosła odpowiednio 44,0 tys. osób w 2003 roku oraz 46,5 tys. osób w 2011 roku, co potwierdza znaczne ograniczenia w zakresie repatriacji gruzińskich uchodźców.

• • • • •

³ Na temat wiarygodności spisu patrz: Yamskov, 2009.

Rycina. Struktura narodowościowa Abchazji według rejonów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Abkhazii v tsifrakh 2011, 2012*; *Itogi vsesoiuznoy perepisi naseleniia 1989 goda: Natsional'nyy sostav naseleniia SSSR, 1993*; *Svod statisticheskikh dannykh o naselenii Zakavkazskogo kraia, 1893*.

W wyniku przemian etniczno-demograficznych, do jakich doszło w Abchazji na skutek konfliktu zbrojnego, obszar zamieszkiwany przez Gruzinów został ograniczony niemal wyłącznie do rejonu Gali, w którym stanowią obecnie niemal 100% ludności, a także rejonu Tkwarczeli – w którym stanowią oni ponad połowę jej ogólnej liczby. W pozostałych rejonach znacznie powiększył się natomiast udział ludności abchaskiej. W przypadku rejonu Gagra wzrósł on z poziomu 9,1% do 38,5% w 2011 roku, Gudauta – z 53,1% do 81,9%, Suchumi – z 5,1% do 30,4%, Gulripsi – z 2,4% do 33,6% oraz Oczamczira – z 36,7% do 77,7%. W dużym stopniu wzrósł również udział Ormian w strukturze narodowościowej rejonu Gagra – z 29,7% w 1989 roku do 38,3% w 2011 roku, a także rejonów Suchumi oraz Gulripsi, w których stanowią oni obecnie około połowę mieszkańców. Dalekosiężne przemiany na płaszczyźnie etniczno-demograficznej, do jakich doszło w Abchazji po zakończeniu wojny gruzińsko-abchaskiej, dotyczyły nie tylko liczby i struktury, ale i rozmieszczenia terytorialnego poszczególnych narodowości (Rycina na s. 11). W największym stopniu dotyczyło to ludności gruzińskiej. Zamieszkiwany przez nią obszar został w wyniku wojny ograniczony do historycznego Samurzakania, co w dużej mierze oznacza powrót do sytuacji z końca XIX wieku.

PODSUMOWANIE

Całokształt przemian demograficznych, do jakich doszło w Abchazji od połowy XIX wieku do okresu rozpadu ZSRR, przyniósł daleko idące zmiany w strukturze narodowościowej ludności zamieszkującej jej terytorium. Z obszaru niemal monoetnicznego, Abchazja stała się terytorium wielonarodowościowym, w którym naród tytularny z czasem stał się mniejszością, stanowiącą zaledwie piątą część ludności republiki. Jednocześnie znacznemu rozszerzeniu uległ obszar, na którym liczebną przewagę uzyskali Gruzini, a także domeny Rosjan i Ormian. Przemiany te odegrały jedną z kluczowych ról w procesie zaogniania stosunków narodowościowych w Abchazji, których punktem kulminacyjnym stała się wojna gruzińsko-abchaska z lat 1992-1993. W wyniku starć zbrojnych oraz czystek etnicznych śmierć poniosło ok. 6-7 tys. mieszkańców Abchazji. Znacznie większy ubytek ludności oraz związane z tym zmiany w strukturze narodowościowej były jednak konsekwencją przymusowych wysiedleń oraz uchodźstwa. Tym samym przemiany na płaszczyźnie etniczno-demograficznej stały się również jedną z najważniejszych konsekwencji konfliktu gruzińsko-abchaskiego, a kwestia ta – zwłaszcza w kontekście gruzińskich uchodźców z Abchazji – pozostaje jedną z najistotniejszych przyczyn napięć w *de facto* Abchazji oraz Gruzji, a także w relacjach dwustronnych pomiędzy tymi podmiotami.

BIBLIOGRAFIA

- Abkhaziia v tsifrah 2011.* (2012). Sukhum: Goskomstat Respubliki Abkhaziia.
Abkhaziia v tsifrah 2014. (2015). Sukhum: Goskomstat Respubliki Abkhaziia.
Achugba, T. A. (2010). *Étnicheskaja istoriia Abkhazov: XIX – XX vv.: Étnopoliticheskie i migratsionnye aspekty.* Sukhum: Akademiia Nauk Abkhazii.
Anchabadze, Z. V. (1964). *Istoriia i kul'tura drevneĭ Abkhazii.* Moskva: Nauka.

- Anchabadze, Z. V. (1976). *Ocherk étnicheskoi istorii abkhazskogo naroda*. Sukhumi: Alashara.
- Argun, Y. G. (2011). *Diasporal policy and the formation of the Abkhaz state*. Pobrano 11 maja 2017, z <http://www.adyghe.info/page.php?id+1288&pg+6>
- Bgazhba, O. K., & Lakoba, S. Z. (2007). *Istoriia Abkhazii: S drevneishikh vremen do nashikh dnei*. Sukhum: Khronos.
- Chelebi, É. (1983). *Kniga putesthestviia*. Moskva: Nauka.
- Chirikba, V. A. (1995). Rasselenie abkhazov i abazin v Turtsii. W S. D. Inal-ipa, *Sadzy*. Moskva: Rossiiskaia Akademiia Nauk.
- Chislennost' i sostav naseleniia SSSR: Po dannym Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1979 g.* (1984). Moskva: Finansy i statistika.
- Dale, C. (1997). The dynamics and challenges of ethnic cleansing: The Georgia-Abkhazia case. *Refugee Survey Quarterly*, 16(3), 77–109. <https://doi.org/10.1093/rsq/16.3.77>
- Dzidzariia, G. A. (1982). *Makhadzhirstvo i problemy istorii Abkhazii XIX stoletii*. Sukhumi: Alashara.
- Dzidzariia, G. A. (1960). *Prisoedinenie Abkhazii k Rossii i ego istoricheskoe znachenie*. Sukhumi: Abgosizdat.
- Evetskii, O. (1835). *Statisticheskoe opisanie Zakavkazskago Kraia*. Sanktpeterburg.
- Georgia/Abkhazia: Violations of the laws of war and Russia's role in the conflict*. (1995). Human Rights Watch Arms Project (Vol. 7, No. 7).
- Golovin, I. (1854). *The Caucasus*. London: Trübner & co.
- Goniadis-Keshanidis, K. (2017). Represii Grekov Abkhazii. Pobrano 5 maja 2018, z http://www.allgreeks.ru/content/artcles/?-pagen_1=2
- Hansmann, H. B., & Quigley, J. M. (1982). Population heterogeneity and the sociogenesis of homicide. *Social Forces*, 61(1), 206–224. <https://doi.org/10.2307/2578082>
- Hewitt, G. (1993). Abkhazia: A problem of identity and ownership: History and documents. *Central Asian Survey*, 12(3), 267–323. <https://doi.org/10.1080/02634939308400819>
- Inal-ipa, S. D. (1965). *Abkhazy (istoriko-étnograficheskie ocherki)*. Sukhumi: Abgosizdat.
- Inal-ipa, S. D. (1976). *Voprosy étno-kulturnoi istorii Abkhazov*. Sukhumi: Alashara.
- Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1959 goda: Gruzinskaia SSR*. (1963). Moskva: CSU pri Sovete Ministrov SSR.
- Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1970 goda*. (1973) (T. 4). Moskva: Statistika.
- Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1989 goda: Natsional'nyi sostav naseleniia SSSR*. (1993). Moskva: Goskomstat SSSR.
- Janicki, K. (2009). Abchazja: Stuletnia wojna o raj. W K. Janicki (Red.), *Źródła nienawiści: Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych*. Kraków: Erica.
- Kudriavtsev, K. (1925). *Sbornik materialov po istorii Abkhazii*. Sukhum: Narkompros SSR Abkhazii.
- Kvarchiia, V. (2011). O severnom i severo-zapadnom predelakh Abkhazii v XVII-XX vv. W *Dzhigetskiĭ sbornik: Mezhdunarodnaia Akademiia Abaza* (Cz. 1). Moskva: AKWA-Abaza.
- Lakoba, S. (1990). *Ocherki politicheskoi istorii Abkhazii*. Sukhum: Alashara.
- Lakoba, S. (1992). *Istoriia Abkhazii*. Sukhum: Alashara.
- Lakoba, S. (1993). *Stoletniaia voĭna Gruzii protiv Abkhazii*. Gagra: Intelligentsiia Abkhazii.
- Lakoba, S. (1998). History: 18th century – 1917. W G. Hewitt (Red.), *The Abkhazians: A handbook*. New York, NY: St. Martin Press.
- Lakoba, S. (2004). *Abkhaziia posle dvukh imperii XIX-XXI vv*. Sapporo: Slavic Research Center.

- Lezhava, G. P. (1989). *Izmenenie klassovo-natsional'noi struktury naseleniia Abkhazii (konec XIX v. – 70-e gg. XX v.)*. Sukhumi: Alashara.
- Lordkipanidze, M. (1990). *Abkhazy i Abkhaziia*. Tbilisi: Ganatleba.
- Moser, L. (1856). *The Caucasus and its people*. London: T. Richards.
- Mushelishvili, D. L. (1990). Gruzii – „Malaia imperiia“?. W G. S. Gachechalidze (Red.), *Gruzii – „Malaia imperiia“?* Tbilisi: Obshchestvo Rostaveli.
- Müller, D. (1998). Ethno-demographic history of Abkhazia, 1886-1989. W G. Hewitt (Red.), *The Abkhazians: A handbook*. New York, NY: St. Martin Press.
- O vyivlennykh faktakh politiki étnicheskoi chistki/genotsida, provodimoi na territorii Abkhazii, Gruzii, i neobkhodimosti peredachi vinovnykh lits v ruki pravosudiia v sootvetstvi s mezhdunarodnymi printsipami nadležashchego sudebnogo protsessa: Zakliuchenie Gosudarstvennoi Komissii Gruzii po ustanovleniiu faktov politiki étnicheskoi chistki-genotsida, provodimoi v otnoshenii gruzinskogo naseleniia v Abkhazii, Gruzii, i peredachi materialov v Mezhdunarodnyi Tribunal* (1997). Moskva.
- Shenfield, S. D. (1999). The Circassians: A forgotten genocide? W M. Levene & P. Roberts (Red.), *The massacre in the history*. New York, NY: Berghahn Books.
- Solov'eva, L. (2009). Migratsionnye protsessy v iugo-vostochnoi Abkhazii i ikh vliianie na étnokul'turnoe razvitie regiona (XIX – nachalo XX v.). *Rasy i narody: Sovremennye étnicheskie i rasovye problemy*, 34, 376–395.
- Solov'eva, L. (2010). Subétnonim samurzakantsy: vznikovenie, istoriia, sovremennost'. *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 2010(3), 27–34.
- Spiski pogibshikh po Abkhazii: Gosudarstvennyi Muzei Otechestvennoi Voiny Naroda Abkhazii imeni S. P. Dbar*. (2017). Pobrano 8 maja 2018, z http://warheroes.su/halls/Svod_statisticheskikh_dannykh_o_naselenii_Zakavkazskogo_kraia_izvlechennykh_iz_posemeinykh_spiskov_1886_goda. (1893). Tiflis: Zakavkazskii Statisticheskii Komitet.
- Shamba, T. M. i Neproshin, A. I. (2004). *Abkhaziia: Pravovye osnovy gosudarstvennosti i suvereniteta*. Moskva: RGTEU.
- Totadze, A. (1994). *Naselenie Abkhazii: Osetiny v Gruzii*. Tbilisi: Samshoblo.
- Totadze, A. (1999). Abkhazskoe naselenie Gruzii. W *Politika genotsida i étnicheskoi chistki v Abkhazii (Gruzii) – Glavnoe oruzhie agressivnogo separatizma: Materialy mezhdunarodnoi konferentsii-seminara*, 6-7 iyunia 1999 g. Tbilisi.
- Troinitskii, N. A. (Red.). (1905). *Pervaia vseobshchaia perepis' naseleniia Rossiiskoi imperii 1897: LXVI. Kuttaisskaia guberniia*. S. Peterburg: Izdanie TSSK MVD.
- Tul'skii, M. (2006). Naselenie SNG k nachalu 2006 goda – 279 ili 274 miliona chelovek? Besspornym ostaetsia tol'ko fakt, chto za god ono sokratilos' na 0,4 miliona chelovek. *Naselenie i obshchestvo*, 2006(237–238). Pobrano 5 maja 2017, z <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0237/analit08.php>
- United Nations, Economic and Social Council. (2006). *Specific groups and individuals: Mass exoduses and displaced persons: Report of the Representative of the Secretary-General on the human rights of internally displaced persons, Walter Kälin. Mission to Georgia*. United Nations, Economic and Social Council. E/CN.4/2006/71/Add.7, 24 March 2006.
- UNPO (1998). *UNPO Yearbook 1997*. The Hague: Unrepresented Nations and Peoples Organization.
- Vardaniia, G. (2007). Iz istorii vznikoveniia kavkazskoi diaspory (abkhazy i adygi). *Kavkaz & Globalizatsiia: Zhurnal sotsial'no-politicheskikh i ékonomicheskikh issledovaniï*, 1(2).
- Voronov, I. I. (Red.). (1869). *Sbornik statisticheskikh svedeniï o Kavkaze* (T. 1). Tiflis: Kavkazskii Odlom Imperatarskago Russkago Geograficheskago Obshchestva.

- Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda.* (1929) (T. 14). Moskva: TSSU Soiuz SSR.
- Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1939 goda: Osnovnye itogi.* (1942). Moskva: TSSU Soiuz SSR.
- Wennmann, A. (2006). *Renewed armed conflict in Georgia? Options for peace policy in a new phase of conflict resolution.* PSIO Occasional Paper no. 3/2006. Pobrano 21 kwietnia 2017, z http://www.hei.unige.ch/psio/fichiers/gorgia_3.06.pdf
- Yamskov, A. (2009). Special features of the changes in the ethnodemographic situation in Abkhazia in the post-Soviet period. *The Caucasus & Globalization: Journal of Social, Political and Economic Studies*, 3(2–3), 166–176.